

Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР

У статті висвітлюється питання співпраці М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Розглянуто та проаналізовано документи українських комуністів і органів влади Радянської України, які проливають світло на цю проблему. Зроблено висновок про їх значний інформаційний потенціал. Досліджуються погляди більшовиків на політичну діяльність славетного історика в еміграції.

Ключові слова: УПСР, Закордонна делегація, Михайло Грушевський, еміграція, українські більшовики, грушевськознавство.

В статье освещается вопрос сотрудничества М. Грушевского с Украинской партией социалистов-революционеров. Рассмотрены и проанализированы документы украинских коммунистов и органов власти Советской Украины, которые проливают свет на эту проблему. Сделан вывод об их значительном информационном потенциале. Исследуются взгляды большевиков на политическую деятельность известного историка в эмиграции.

Ключевые слова: УПСР, Заграничная делегация, Михаил Грушевский, эмиграция, украинские большевики, грушевскоеведение.

The question of M.Hrushevskiy's and Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries' cooperation is being illuminated in the article. The documents of the Ukrainian communists and the Soviet Ukraine authorities, which shed light on this problem, have been analyzed. The conclusion concerning their considerable informational potential has been made. The Bolsheviks views of the famous historian political activity during the emigration are being examined.

Key words: USRP, Foreign delegation, Mykhailo Hrushevskiy, emigration, ukrainian bolsheviks, M. Hrushevskiy studies.

З проголошенням української незалежності у 1991 році життя та діяльність Михайла Сергійовича Грушевського стали надзвичайно прискіпливо вивчатись українськими істориками. Можна сказати, що українська історична наука заново відкривала для себе весь науковий та суспільно-політичний спадок великого українця після десятиліть забуття в умовах радянської тоталітарної системи. Такої

проблеми не існувало для українських зарубіжних дослідників. Для них постать М. Грушевського завжди була в центрі уваги їх наукових студій. Звісно, що нові умови створили для вітчизняних вчених і нові можливості для реалізації надзвичайно важкого завдання – ознайомити український народ зі спадщиною славетного історика. Відсутність партійного диктату та можливість писати історію без обов'язкових в попередню історичну епоху ідеологічних настанов і штампів дозволяло зробити якісний ривок у питанні вивчення біографії М. Грушевського та його наукової діяльності. За роки незалежності на основі виявлених в архівах документів вітчизняні історики відповіли у своїх статтях, розвідках, монографіях і дисертаціях на багато складних питань, пов'язаних з життям славетного історика.

Але у грушевськознавстві є численні проблеми, що залишаються наразі дискусійними. Однією з таких маловивчених проблем є політична діяльність суспільствознавця, зокрема в Українській партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР). На думку переважної більшості дослідників, історик був пов'язаний з цією партією, починаючи з 1917 року. Зокрема, так вважають Т. Бевз [1], Ю. Шаповал та І. Верба [2], П. Овдієнко [3], Р. Пиріг [4], С. Плохій [5]. Вплив М. Грушевського на УПСР тривав, фактично, аж до його повернення з еміграції до Радянської України в 1924 році. Наприклад, відомий американський історик українського походження Л. Винар вважає, що здачу М. Грушевським у 1922 році свого делегатського есерівського мандата "не треба утотожнювати із виходом Грушевського з лівого крила партії українських соціалістів-революціонерів" [6], а дослідник-грушевськознавець з Франції А. Жуковський припускає наявність після 1922 року, якщо не формального, офіційного, то принаймні морального лідерства суспільствознавця серед лівих есерів [7]. Більше того, вчені відмічають, що еміграційний період життя історика є найменш вивченим у його біографії. Саме про це згадують у своїх працях І. Гирич [8], С. Панькова [9], В. Тельвак [10], а оскільки цей період безпосередньо пов'язаний з політичною діяльністю М. Грушевського в УПСР, то важливість дослідження даної проблематики є очевидною.

Звісно, що для системних висновків потрібно проаналізувати достатню кількість історичних документів. Отже, джерельну базу дослідження слід постійно розширювати. Відтак метою нашої статті є вивчення інформаційного потенціалу документів Комуністичної партії більшовиків України (далі – КП(б)У) та органів влади Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) у питанні

взаємовідносин М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів.

Відразу потрібно зазначити, що більшість проаналізованих нами архівних джерел стосуються вже еміграційного періоду життя М. Грушевського, тобто його перебування на чолі Закордонної делегації УПСР (Далі. – ЗД УПСР). Як відомо, славетний вчений виїхав за кордон у 1919 році, а повернувся на Батьківщину аж у 1924 році. Радянська влада уважно стежила за емігрантськими політичними організаціями, в тому числі й українськими, намагаючись будь-якими засобами послабити їх вплив, а за можливості і підпорядкувати їхню діяльність власним інтересам.

Чи не першим таким документом, який подає інформацію про зв'язки М. Грушевського з українськими есерами, є довідка закордонного відділу ЦК КП(б)У про склад, політичні позиції і партійні угруповання української еміграції у Відні, Празі та Берліні, датована 1919 роком. У ній зазначається, що на чолі емігрантської групи соціалістів-революціонерів стоїть так звана "Заграничная делегация Укр. П. С.-Р.", яку і очолює професор Грушевський [11]. Бачимо, що відомий історик прямо названий лідером ЗД УПСР. Слід зазначити, що на 1919 рік М. Грушевський ще не був офіційним членом есерівської партії, але, перебуваючи на чолі Закордонної делегації, фактично, визначав і спрямовував її політичну діяльність. Відмічено, що група Грушевського заснувала у Празі "Социалистический институт" [Український соціологічний інститут. – В. Х.], вона налаштована різко негативно до уряду С. Петлюри і "признает единственно законным правительством Украины – Украинское Советское правительство, однако не соглашаясь с его политикой в национально-украинских вопросах, стоит к нему в "оппозиции" [12]. Згадане негативне ставлення до С. Петлюри та його кроків на посаді фактичного глави Української держави було характерним для М. Грушевського. Відтак ЗД УПСР протягом усього часу свого існування дуже часто у своїх документах критикувала петлюрівське бачення вирішення українського питання. Крім того, варто підкреслити і факт визнання групою Грушевського радянської влади в Україні. Важко повірити також, що автор чи автори повідомлення могли б приписати М. Грушевському, який ще з 1917 року був серйозним супротивником російських комуністів, ті політичні ідеї, яких він не розділяв. Радянська влада дуже добре знала своїх ворогів. Незгода ж славетного історика з тим, як саме більшовики вирішували українське питання і, як наслідок, його опозиційність до українського радянського уряду, теж дуже добре вписуються в

систему політичних поглядів колишнього голови Центральної Ради, який, по-перше, намагався побудувати українську державність на суто українських етнічних територіях, а по-друге, прагнув бачити на чолі держави саме українську владу, нехай навіть вона і буде соціалістичною радянського зразка.

Важливим питанням є намагання М. Грушевського легалізувати діяльність есерівської партії на території Радянської України, що було надзвичайно важливою умовою повернення на Батьківщину, як самого славетного історика, так і його однодумців по ЗД УПСР. Для М. Грушевського сама по собі еміграція не була самоціллю. Виїхавши за межі України, суспільствознавець намагався підняти українську проблематику на міжнародному рівні, донести до владних кіл Антанти погляди власне самих українців на своє політичне майбутнє. Але зазнавши невдачі на дипломатичному фронті, М. Грушевський змінив лише тактику своєї боротьби, але не стратегічне завдання, яким була українська державність. Зрештою виникла ідея з поверненням до Радянської України.

Досить таки інформативним у цьому плані є бюлетень під назвою "Украинская контрреволюция" відділу преси та інформації Народного комісаріату закордонних справ УСРР від 17 липня 1921 року [13; 14]. У ньому повідомляється, що "Руководящим органом УСР за границей является так назв. "Закордонна Делегація УПСР" (М. Грушевський, Н. Шраг, Н. Чечель, А. Жуковський, Н. Шаповал, Штефан, Христюк)" [15]. Тобто підтверджується той факт, що саме ЗД УПСР, одним із лідерів якої і був славетний історик, офіційно мала право визначати політичний курс есерівської партії в еміграції. Аналізується та критикується резолюція IV конференції УПСР за кордоном, а також резолюція Закордонної делегації, винесена з питання суду над ЦК УПСР у Харкові. Цікавою, але дискусійною, є думка, що саме ставлення до повернення В. Винниченка з Радянської України розділило есерів на дві ворогуючі групи: групу Грушевського та групу Шаповала [16]. У підсумку "Группа Грушевского осталась на прежнем положении "лояльной оппозиции" к ныннешнему советскому правительству Украины". Вона зайнята переважно "высокой" политикой. Издает журнал "Боритесь-Поборете", книги, устраивает лекции, ведет переговоры с советским правительством за границей... ее представители в конце мая заверяли одного из работников ВКИД, что они "признают данную Советскую власть на Украине и обязуются ее всеми силами поддерживать" [17]. Крім того, відмічається, що обидві групи есерів за кордоном прагнуть консолідації "украинских социалистических советских

партий", але прихильники М. Грушевського вважають, що таке об'єднання може мати місце тільки на території України. У результаті більшу підтримку серед есерів має Празька група М. Шаповала, а "шансы группы Грушевского среди закордонных с-ров зависят от шансов этой группы на возможность возвращения ее на Украину в качестве легализированной советской партии – партии "лойальной оппозиции" [18]. Безсумнівно, що легалізація УПСР в Радянській Україні змогла б кардинальним чином вплинути на посилення позицій ЗД УПСР у середовищі закордонних емігрантів-соціалістів, але важко уявити, що, по-перше, більшовики реально пішли б на розділення своєї влади з есерами, а по-друге, УПСР отримала б дійсно вагомий важелі впливу на органи державної влади в УСРР.

Також у документі зазначається, що група Грушевського планує "... подчинить своему влиянию партию у. с.-р. в целом и если это им не удастся, отколоть от нее наиболее левые элементы, образовав совместно с ними партию революционного коммунизма" [19]. Погоджуємось, що ЗД УПСР як політична сила цілком могла і повинна була планувати об'єднання навколо себе всіх есерівських організацій. Більше того, саме Закордонна делегація офіційно представляла УПСР за кордоном. До того ж ЦК УПСР в Україні втратив можливість впливати на ситуацію, адже ще в травні 1921 року над очільниками УПСР більшовики провели показовий судовий процес. Відтак есерівська партія в Україні остаточно перейшла на становище нелегальної політичної організації. Якщо ж спроба ЗД УПСР утворити вищезгадану партію не буде вдалою, то "... группа Грушевского собирается в полном своем составе вступить в КП(б)У, так-как с остальными с.-р.-ами ей не по пути" [20]. Такий розвиток подій видається нам сумнівним. Якщо з думкою про різні політичні шляхи ЗД УПСР та решти есерів і можна частково погодитись, то версія про спроможність прихильників М. Грушевського у повному складі вступити до КП(б)У видається малоімовірною. В жодному документі, як есерів, так і їх ідеологічних опонентів, ми не знайдемо ані натяку на можливість такого розвитку подій. Зауважимо, що навіть після повернення на Батьківщину славетний історик не став членом комуністичної партії, що вже говорити про часи, коли М. Грушевський щиро вірив, хоч і дещо наївно, у перспективу української державності.

Варто звернутись і до доповідей уповноваженого представника УСРР в Чехословаччині М. Левицького, які він надсилав до народного комісара закордонних справ України Х. Раковського. У

документі від 16 серпня 1921 року М. Левицький написав: "Во время моего прибывания в Вене, ко мне обратилась группа Грушевского с просьбой выяснить как можно скорее об их отезде на Украину" [21]. Далі доповідач розмірковує про можливість повернення ЗД УПСР до України та на яких умовах це слід зробити. З тексту можна виокремити і принципові позиції есерів: вони визнають радянську владу [22], просять амністії для групи Голубовича, прагнуть легальної діяльності УПСР в Радянській Україні [23]. Від їх імені на переговори до України поїхав М. Чечель. Можемо бачити, що свій поворот до України М. Грушевський продовжував пов'язувати з можливістю політичної діяльності, тому ним та його есерівськими однодумцями і висувались певні умови до більшовицької влади.

У наступній доповіді Х. Раковському, яка датована 8 жовтня 1921 року, М. Левицький зазначає, що "... уже сообщал о действиях Украинских эсеров и о группе Грушевского, которые пока от поездки на Украину воздерживаются, требуя от Украинского правительства легализации их партии" [24; 25]. Знову ж таки бачимо потребу в офіційному визнанні УПСР як легальної партії в УСРР, що спонукало б ЗД УПСР до повернення.

Основною тематикою повідомлення від 14 листопада 1921 року є реакція ЗД УПСР на повернення з УСРР М. Чечеля, який привіз не дуже втішні вісті, адже на жодну з умов групи Грушевського радянська влада не пристала. М. Левицький пише, що в Україні М. Чечель зустрічався із зарештованими членами ЦК УПСР Голубовичем, Часником та Лизанівським. Відтак він повідомив своїм однодумцям по Закордонній делегації, що "их ЦК стоит на той же самой линии что и группа [група Грушевського. – В. Х.], т. е. признает данную Советскую власть на Украине и желает работать". Важливим моментом є інформація про факт підтримки дій ЗД УПСР з боку ЦК УПСР, який перебував в Україні, адже в цьому постійно сумнівались політичні опоненти М. Грушевського в середовищі українських есерів за кордоном. У цьому сенсі достатньо згадати регулярну критику ідеологічних позицій ЗД УПСР з боку керівника Празької групи есерів М. Шаповала. Також знову вказуються умови повернення ЗД УПСР, підкреслюється, що "группа как и в ЦК желает легализовать УПСР. Закордонная группа стала на ту точку зрения и без легализации их партии на Украину не выедет" [26]. М. Левицький вважає, що не можна допустити легалізації УПСР, "ибо это эсеровщина чистейшей воды к этому прикрашенная украинским национализмом, может очень много нам напакостить, а затем нечего нам обновлять старого, гнилого трупа" [27].

Насамкінець він підсумовує: "Группа вынесла резолюцию в которой указывает почему они не возвращаются на Украину и думают эту резолюцию опубликовать. Если они опубликуют, я выступлю с решительной борьбой против них" [28]. Певним чином доповнюється дана інформація доповіддю М. Левицького від 3 грудня 1921 року: "Украинских эсеров группы Грушевского мы к работе не привлекаем, за исключением Штефана..., а я лично заявил ему [М. Грушевському. – В. Х.], что если они опубликуют свою резолюцию, которую вынесли по приезде из Украины Чечеля, то мы прерываем с ними наши бы то ни было сношения и поступим с ними как поступили с Винниченко" [29]. У підсумку ні в 1921, ні в 1922 роках, не дочекавшись офіційного визнання УПСР від владних кіл Радянської Росії, М. Грушевський зі своїми партійними однодумцями до України так і не повернулися. На нашу думку, причини цього є досить таки очевидними, адже, не маючи можливості займатись політичною діяльністю на Батьківщині, а відтак і певним чином впливати на прийняття важливих рішень в українському питанні та реалізовувати своє бачення майбутнього України, М. Грушевський втрачав сенс у поверненні.

У зв'язку з цим суспільствознавець був змушений продовжувати свою майже безперспективну діяльність у політичній сфері, саме в еміграції. Здійснювати її ставало дедалі важче. 22 жовтня 1922 року на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У М. Левицький виступив з доповіддю, в якій описав ситуацію з політичною діяльністю М. Грушевського: "Еще есть центр, который находится в Вене, поскольку там сидел Грушевский, который сейчас остался без ничего, потому что все грушенята разбежались... и этот центр сейчас отживает" [30], а також: "Грушевский совершенно сам один остался" [31]. Справді, на кінець 1922 року М. Грушевський фактично втратив свій вплив на есерівські партійні осередки за кордоном. З ним залишалось лише кілька однодумців зі складу Закордонної делегації. Але визначний вчений не зрадив своїм проукраїнським політичним поглядам, не пішов на компроміс з російськими більшовиками, а продовжував плекати ідею про можливість української державності.

Потрібно згадати також і матеріали виступу завідувача агітпропу ЦК КП(б)У М. Попова від 3 лютого 1922 року, який він виголосив на Всеукраїнській нараді агітпропів. Він стосувався так званої "боротьби з дрібнобуржуазними партіями", до яких комуністи відносили і УПСР. Доповідач зазначає, що "... начиная с 1919 г. мы видим на Украине целый ряд попыток сочетания национализма и

советского социализма. Мы имели целый ряд партий, выставявших лозунг украинской национальной советской власти... Самое последнее время об этом говорит группа социалистов-революционеров Грушевского, бывшее так называемое Центральное течение" [32]. Тобто бачимо, що більшовики досить чітко уявляли собі політичні прагнення славетного українського історика, який намагався побудувати саме українську державність, хай навіть і радянську, але з українськими соціалістами чи, навіть, комуністами на чолі. Надалі М. Попов зазначає, що такі погляди М. Грушевського та його партійних однодумців не знайшли підтримки в середовищі українського еміграційного політикуму: "... в настоящее время эти попытки уже в сильной степени обанкротились... об этом свидетельствует то обстоятельство, что группа Грушевского за границей совершенно изолирована и не пользуется влиянием..." [33]. Зрозуміло, що московське більшовицьке керівництво теж не могло підтримати пропозицій лідера ЗД УПСР, адже успадкувало від своїх попередників – владних кіл царської Росії – кардинальне несприйняття державницьких устремлінь українського народу. І навіть визнання того факту, що група Грушевського захищала "более или менее середину-наполовинную политику по отношению к Советской Власти..." [34], не дозволяло радянським комуністам піти з ними на компроміс.

Варто наголосити, що поряд з неприйняттям проекту М. Грушевського щодо легітимації діяльності УПСР на території Радянської України та розділення з українським соціалістами влади більшовики все ж таки намагались вирішити питання повернення колишнього голови Центральної Ради на Батьківщину. Відтак проблема рееміграції М. Грушевського активно піднімалась і розглядалась комуністичними партійними органами та органами влади УСРР, які чудово розуміли роль та вплив історика в еміграційному політикумі. В основному вони обговорювали питання, чи дозволяти повернення історика до УСРР та на яких умовах це можна буде зробити. Наведемо кілька прикладів документів, які переважно є вже опублікованими та доступними для дослідників.

Вперше, офіційно, повідомлення про бажання М. Грушевського повернутися до України розглядалось на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921, і в його протоколі читаємо: "Слушали: 5. Сообщение т. Шумского, что Грушевский желает выехать на Украину. Постановили: Высказаться против приезда Грушевского на Украину" [35]. Така скупість повідомлення пояснюється форматом протоколу, але причини відмови цілком добре можна визначити з

вищеназваних документів: по-перше, ЗД УПСР не погоджувалась з умовами московської більшовицької влади, а по-друге, комуністи і самі не поспішали йти з есерами на компроміс і приймати вже їхні пропозиції співпраці.

Але можемо зауважити, що радянські владні кола ніколи не забували про М. Грушевського і регулярно розглядали матеріали про його політичну діяльність. Наприклад, наступне повідомлення про УПСР датоване 26 квітня 1921 року: "Слушали: 19. О Грушевском и других украинских соц.-револ. Постановили: Признать приезд Грушевского на Украину в настоящее время несвоевременным" [36]. Надалі до цього питання повернулися 4 червня 1921 року. Тепер риторика рішень дещо змінилась. Знову ж таки, в легалізації УПСР було відмовлено, але дозволялось повернутись "для советской или ученой работы отдельным членам УПСР, которые заявят о своем выходе из партии и ее осудят" [37]. Тобто ініціатива в питанні повернення надавалась самим емігрантам, від яких вимагалось не тільки зректися своїх есерівських партійних переконань і вийти зі складу УПСР, а навіть засудити її діяльність. Натомість на засіданні, датованому 30 січня 1922 року, Політбюро постановило "Поручить т. Раковскому выяснить за границей вопрос о возможности приезда на Украину группы Грушевского" [38]. Отже, тепер вже більшовики відверто демонстрували зацікавленість в М. Грушевському та його однопартійцях. Слід ще раз наголосити, що цей інтерес до постаті колишнього голови Центральної Ради ніколи і не зникав. Завдання зруйнувати політичну єдність українських емігрантів-соціалістів, яка й без більшовицького втручання була лише ситуативною та примарною, ніколи не знімалось з порядку денного КП(б)У.

Нарешті, восени 1923 року більшовицька влада остаточно вирішила дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину. На це досить чітко вказують наступні архівні документи. Наприклад, 2 листопада 1923 року на засіданні Політбюро ЦК КПУ "Слушали: О проф. Грушевском (т. Квириг). Постановили: Не возражать против въезда на Украину проф. Грушевского. Поручить его использование т. Затонскому" [39]. А вже 10 листопада того ж року до справи долучилось московське керівництво: "Слушали: Вопросы НКВД: б) о допущении проф. Грушевского в Россию (т. Литвинов, Чубарь). Постановили: 1. Не возражать против допущения проф. Грушевского в СССР. 2. Приведение в жизнь настоящего постановления поручить ЦК КПУ" [40]. З цих лаконічних за змістом рішень радянських партійних органів неможливо зрозуміти, чому

змінилось ставлення до повернення славетного історика. Швидше за все комуністичні лідери вважали, що М. Грушевський, політичні проекти якого за кордоном зазнали невдачі, вже зневірився у можливості політичної боротьби та не становить небезпеки для радянської влади. Тому його вже можна використати для побудови комунізму в Україні. І саме народному комісару освіти В. Затонському довірили це завдання.

14 листопада 1923 року Л. Велічко, який обіймав посаду заступника уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР О. Шліхтера, писав представнику УСРР в Австрії М. Левицькому наступне: "Питання про повернення Грушевського як мені сказав тов. Фрунзе, якому ЦК доручив мати постійний зв'язок з нами, вже рішення наперед в позитивному характері. Воно буде оформлено в найближчому засіданні Політбюро, де вже поставлено нами. Як тільки буде постанова, зараз повідомимо Вас телеграфічно" [41]. А вже у телеграмі самого О. Шліхтера до того ж таки М. Левицького, яка датована 21 листопада 1923 року, говориться, що рішення в справі повороту Грушевського в Україну відбулось. Політбюро ухвалило не перешкоджати в'їзду в Україну професора Грушевського з тим, щоби використання його було доручено Наркомосві. І з цього питання М. Левицькому рекомендовано зв'язатися з В. Затонським [42]. Дана інформація частково повторюється в листі вже згаданого Л. Велічка знову ж таки до М. Левицького. Поряд з цим він повідомляє, що "... Затонський гадає пристроїти його [М. Грушевського. – В. Х.] при Академії наук. Зі слів тов. Затонського, можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатуру було виставлено на президента Академії, то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме" [43]. Поряд з цим Л. Велічко пише, що "... ми маємо відомости, що українські академіки настроєні проти Грушевського і, очевидно, Наркомосвіті доведеться витримати певну боротьбу, бо посада ця – виборна" [44]. З цього документа дізнаємось про те, як радянські керівники України хотіли використати М. Грушевського, а саме запропонувати його кандидатуру на виборну посаду президента Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). ВУАН того часу не мала жорсткої управлінської структури і володіла значним рівнем автономності у прийнятті рішень. Зрозуміло, що такий стан речей не задовольняв комуністичне керівництво, яке намагалось тримати під своїм контролем абсолютно всі суспільні процеси в державі. Крім того, було дуже добре відомо, що М. Грушевський мав, м'яко кажучи, не надто приязні стосунки з тодішніми фактичними керівниками ВУАН: віце-прези-

дентом С. Єфремовим та вченим секретарем А. Кримським. Таким чином, більшовики мали за мету, використовуючи М. Грушевського, втрутитись у роботу ВУАН та остаточно підпорядкувати собі її діяльність.

Крім того, варто процитувати витяг з протоколу засідання Малої Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, яке відбулось 28 листопада 1923 року: "Слушали: О разрешении на въезд Грушевского на Украину. Постановили: Ходатайство проф. Грушевского о разрешении ему въезда на Украину удовлетворить, выдал ему соответствующий охранный лист" [45]. Звернемось до тексту вищезгаданого охоронного листа, що теж датований 28 листопада: "Цим посвідчується, що Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом надається право дійсному членові Української Академії наук Михайлові Сергійовичу Грушевському свобідного проживання в межах УСРР і, що з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється" [46; 47]. Згодом, 14 лютого 1924 року, подібний за змістом охоронний лист був направлений Радою Народних Комісарів УСРР до Київського губернського відділу Державного політичного управління [48]. Отже, радянські органи влади, остаточно вирішивши дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину, на прохання останнього надали йому і спеціального охоронного листа. Він мав гарантувати славетному історикowi відсутність політичних переслідувань на території України.

У підсумку проаналізовані джерельні матеріали дозволяють зробити наступні висновки. По-перше, бачимо їх значний інформаційний потенціал у питанні співробітництва М. Грушевського з УПСР. На нашу думку, не вірити відомостям з радянських джерел не має причин, адже ці документи були призначені лише для внутрішнього використання, власне, для КП/б/У та радянських органів влади. По-друге, для комуністів славетний історик був беззаперечним політичним лідером есерів-емігрантів. Про це є численні згадки в джерелах. По-третє, саме він визначав партійну політику та ідеологію ЗД УПСР. По-четверте, з'ясовуються політичні погляди суспільствознавця на майбутнє есерівської партії, яке він планував для неї вже у Радянській Україні. Відтак вважаємо, що не зовсім доцільно пов'язувати поступове згортання М. Грушевським своєї політичної діяльності за кордоном з припиненням його членства в УПСР. По-п'яте, за документами прослідковується процес рееміграції М. Грушевського на Батьківщину, мета, яку

історик ставив повертаючись, а також мотивація більшовиків, які дозволили йому це зробити.

Література

1. Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів / Т. М. Бевз // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 208.
2. Шаповал Юрій. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2005. – С. 154, 198.
3. Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч / П. М. Овдієнко // Материали международной научной конференции "М. Грушевский – историк, общественный и политический деятель, человек". – Уфа: Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 42.
4. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 8.
5. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – С. 90.
6. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар – Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – С. 34–35.
7. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 109.
8. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства / Ігор Гирич // На службі Клію: збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів, 2000. – С. 88.
9. Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2002. Т. 4, кн. 2. – 2002. – С. V.
10. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 15. – С. 181.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 86, арк. 3.
12. Там само.
13. Центральний державний історичний України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 63, арк. 37–38.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 761, арк. 186–188 зв.
15. Там само, арк. 186 зв.
16. Там само.
17. Там само, арк. 186 зв. – 187.
18. Там само, арк. 187.
19. Там само, арк. 188 зв.

20. Там само.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України), ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 60.
22. Там само.
23. Там само, арк. 61.
24. Там само, арк. 62.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 408, арк. 167.
26. ЦДАВОВ України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 77.
27. Там само.
28. Там само, арк. 77–78.
29. Там само, арк. 81.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 20, арк. 35.
31. Там само, арк. 36.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1454, арк. 141.
33. Там само.
34. Там само, арк. 142.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 12.
36. Там само, арк. 86.
37. Там само, арк. 112зв.
38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22 зв.
39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 189.
40. Там само, арк. 146 зв.
41. ЦДАВОВ України, ф. 4, оп. 1, спр. 615, арк. 69.
42. Там само, арк. 81.
43. Там само, арк. 82.
44. Там само.
45. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 9.
46. Там само, арк. 10.
47. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ України), ф. 1, спр. 26295, арк. 10.
48. ІР НБУВ України, ф. 357, спр. 3, арк. 1.